

ВЦСПС-тин даргазы С. А. ШАЛАЕВ-биле беседа

1984 г. ноябрь 10

АМДАЙГЫННЫ АЯЛГАЛАРЫ

Амдайгынын аялгалары
(СУГ-ЧИНЧИЛЕР)
Бойдус-биле амгы кижин
Бодаларын солгун билер
Амдырал айы-биле
Арында харылдаалыг.

Амдайгынын хал аяар чалгып,
Амдайгынын херелдерин
Кулаарын-ла бүртүгө
Кулаарын-ла бүртүгө
Өрү дээрлеп увар диккен
Өрү күштүк чалгынар
Ычангаптын дедир хээрине
Ырны бижип, дажар чорлар.

Курлак ажар суген хай бол,
Кужур чокта малга берге,
Д. МОНГУШ.

Москва. Тыва литературалык болгон уран чүдүлүн хуну
уттундурбас болуп артып

ЭКИ СЕТКИЛДИН ЭДИЛЕКЧИЛЕРИ

Маша баштай мурнуула ак
сазымче, оң соонда солга
көргөш, тауг тынган. «Бо
«Монголияны» дугайында
ада-неме чүтү бижир мен?»
Даштын — хун чутай дег
агартыр чип казакан орту-
лаш. Ыракта даглар башта-
ры каратылаар. Черин бай-
далы, шынар-ла, Монголия-
биле дөмөй хире. Ычазла-да
оң дугайын чага бүрдүгө
чече бижир? А бижир, ада-
немени сагыш-сеткилин дү-
рөтпөс дээр, үргүлчү бижир
албай. Олар кыак, пат-ла
нактын калган халетин
Гродноула Моолче часыг
уруун ытпай турганар. А
бир эвес олар урууну Аф-
ганистанга, айтпанын билген
болза, качаарлар ирг? Ол
дугайын олар туржук, уру-
нун өндүктөрү-да, ычан бил-
бүнер.

Аажок оожум чадым, пе-
рүсүмээр, төрөн доорай-
дан кажан-да ырап көрбөн
Маша Гриво бодуну тура-
соруктуу, калыг-быжын
көргүсөн. Оон түңсөндө оң
ада-нези ам бугун чыл дүгү-
зунда уруун Моолда, божуу-
башында ажалдан турар деп
билип туралар. А ооуу — Аф-
ганистанда, шериге кезер э-
ки сестразы болуп ажалдан
турар.

Маша чагазынга өске чүс
чогаатпай, чүдө бодуну ка-
ды ажалдан турар өөрүнү
дугайын бижип каан болур.
Чижээзээр, Ивано-Фран-

ковскден Аля Гнездовская,
Чувакшадан Фая Исаева, Ле-
нинградтан Жейя Скобелева
болгаш өскө-даа эрес-маалы-
ды, эки сеткилдиг сестра кы-
старын дугайын.

Канды-даа чажыт бир шаг-
да ажиттына бээр болбай.
Ычан Маша самолөттүн чал-
гынынга паштыгар чыгыш
сүрүлөтүп Гидукушту кан-
чаар коргуп ашканы ада-не-
зинге чугаада бээр. Кабул-
дан бээр, көдөжө келгенин
баша.

Делегейде хамык чоңун са-
гыш-сеткилин, дүрөлини
кээр кээрден хаара туткан
өскө чурт Машаны өөрүшкү-
биле, уткаан. Баштайгы ке-
зинишканы — согуш-шайдуу.
Даразындамы — бертик-бе-
жээ.

Кол кезер эмчи Сергей Ба-
дальский сестра кыстарын мак-
тап ор. Кезиникин үсөндө
олар чүдө херексел ап бээр
рынге өйлөшөй турар, олар-
ны көрүжү безин — дуза
дээрин ол чугаадамы. Маша
дежурныйлап турда, аарыг
кыжык хан херек алганар. Ол
ол-ла доразан бодуну ханын
береш, дежурныйлап үлүн
база эрттирип каан. Шериге
боттары база эмчилерге үлү
дуза чедирин, хей-агт кынып
туралар. Владимир Мамонтов
балын шартыттып оор, Ма-
шата мына дэи:

— Сен корга, мен шыла-
ры мен. Чүч чугула болдур,
шунтуун кыл.

Сөндүдө ол Совет Эвиле-
ден, откытка чурткан, ба-
ыр чедире. Ычанга Маша
мында дег эш-өөр, найы-
рал оң мурнуула меңээ тур-
баан деп чугаалаан. Дежур-
ныйлашкын берге болу бээр
болза, хостуг өөрү кээр дуза-
дамынтар.

Тамара Полтева — Маша-
нын чачыс өрөлдө кады
чурткан турар эки болгаш
дагыныкчымы — Брянскден
маңа келгенден бээр бугу-
чартык чыл ажа берген. Боу-
фин сапожакчы-даа болза,
танкост херектежине ужулбас.
Ол болгаш оң өөрү санитар-
ка кыстар агитотрад-биле
кишпактар кезип, чурткан
чонга база дуза көргүзү ту-
рарлар.

Улус көзүбөс, ээирге
кишпактык иргак-тагыр ку-
дунуларынга кирип орагар,
бичип агитотрад-даа, ук
чирин чурттакчылыгы-даа
сезинчиг, халын-даа коргунч
болуру чугаажок. Ычазла-
даа радиога афган аялган
мүрөткеш, танкыны алыртып
чону чалаттарга, баштайгы-
чачыс кыргынар, оон уруг-
дары болгаш бугу чон тоор-
ту чыгып келир. Ычан эм-
илеи пунктуу ажалдан эге-
лээр.

— Кажан-даа кыжын кы-
зыл-бут тораан амы-төл көр-
бөн мен, а майла көрдүм —
деп, Маша чугаала ор —
Ялым деп чүсөй. Уруглары-
нык барык шунтуу чөдүл.

Афганистан

дип болур мен. Чүгө эзгөргө
мөң харым чеден беш. А соң
душманыр-биле түтүр ужу-
луг сен. Шылаас болуула,
бооңу меңз бер, мен сенден
лора эвес дайылажар мең-
лиди-деп, Тач чугаалаан.
Холумучу эжирй бээрине
илетел чок турган үдө баш-
тайт кезижини соонда Мос-
квага «Кезиникин» кыла
кылган, мен кичар шыла-
лас мен» деп айтырп тур-
ду. А кезиникин майла-
ду. Дыка берселер, ба-
жым безин кидүрп аластур-
лук, Бертик-бөжөктөн алгаш
радикулиттер, маларылап ба-
за турду. Оң соонда катал
кылашпай өөрүсүн. Сестра-
лар үш ай дүгүзүндө ажаан
келди.

Тач Афганистанын Улус-
демократтыг партиясынын ке-
жигүчүгө он бир класска
кирген. Кара-башкыларын ба-
за турган. Ийн чыл дүгүзүндө
аи чүс бөкөн катал дү-
хүн дивейн душманыр-биле
тулчул операцияже үнгөн.

Эмилелден өөрүл турму-
да, бичип кыстарыныкы ка-
раада бугул бекик чорга-
ла келет болду. Маша ку-
дала кууселерин көнүт бээр.
Олар афган иштерин, эжир-
ген соонда, катал-ла тулчул-
куче, үлөп туралар. Сетки-
лини ханында, оларга ок-
туп болгаш бугулуларын
дегбени күзеп туралар.

А. ТАРАСОВ.
Кабул—Москва.

НОЯБРЬ 10-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 — «Ус», 8.40 — Эртеги
гимнастика, 8.55 — Шыла-
га дегел чөлпөлдө, 9.10 —
Музыкалыктар, 10.35 — Со-
вет милициянык бот-тымнар
уран чүдө коллективтерини
көргүзү, 10.55 — «Спортлото-
н» 45-ки тиражы, 11.05 —
«Муму» — уруларга фильм,
12.15 — 12.20 — Телемелээр,
14.15 — Телемелээр 14.35 —
Док. телефильм, 15.05 —
Концерт, 15.30 — «он алды
болгаш оң-даа улуг назар»,
16.20 — Совет милициянык
хунуе, «Дайыны өрлө-биле
шындыктар болза», 17.10 —
Улустун аялгалары, 17.20 —
Уруларга фильм, «Парус моңо дестега», 18.30 —
Концерт, 18.45 — Бүгүн де-
легейде, 19.00 — Бүгүн — Со-
вет милиция хуну, ССРЭ-нин
иштин херектер министр
В. В. Федорукун чугаан, 19.15 —
«Күсүк аялгалар», 19.20 —
Улут Тынчтыгына 40 им-
ли, «В трудный час» Улус-
чечен фильм, 21.00 — «Ус»,
21.35 — Фильм-концерт, 22.35 —
Док. телефильм, 22.45 — Ба-
гы делегейде, 23.00—23.30 —
Шылаага дегел чемпион-
ла.

ИНИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 — Эртеги гимнастика,
8.20 — Совет милиция хунуе,
9.15 — Испан дым, 9.45 —
«Муму» дегел болгаш дегел-
ге аялгалары, 10.35 — Док.
телефильм — «Уруларга бе-
лек», 11.05 — «Мон амак Та-
рзын чирин», 12.10 — Сестра-
лыктын телемелээр программасы,
13.10 — «Оол-
дар», Уран-чечен фильм, 14.40 —
Концерт, 15.25 — «Тинлек-
челер», Фронтун иштер
күдү, 16.50—16.55 — Теле-
мелээр,
18.00 — Телемелээр 18.20 —
Бүгүн сэл.

КЫЗЫЛДАН
18.30 — «Көзөдө белен»,
Милициянык амык ажалдан-
чыларын дугайында лам-
чылаа, 19.20 — Телемелээр,
19.35 — «Аиы тиги».

МОСКВАДАН
20.00 — «Тамчактыг удур,
чаштар», 20.20 — Н. Сельки-
скийн иштер, 21.00 — «Ус»,
21.35 — «Сонй парен»,
Уран-чечен фильм, 22.45 —
01.00 — Холкеге ССРЭ че-
мпонла, «Спартак» — СКА.

Моон соңгаар чүжө сагыш са-
лыр база тодарттынар. Ам
хамык ужу улам хол дикыг
ажылаар.

Канды-даа чогаалдыга амы-
дыралга үндөмөттинген, амы-
дыралды алган-мактан болу-
ру чугаажок. Тыванын чурук-

Моон соңгаар чүжө сагыш са-
лыр база тодарттынар. Ам
хамык ужу улам хол дикыг
ажылаар.

Канды-даа чогаалдыга амы-
дыралга үндөмөттинген, амы-
дыралды алган-мактан болу-
ру чугаажок. Тыванын чурук-

СОНУУРГАКТАРГА

Магнитке чымчаткан суг
Ижар арыг суг тивчү чок
эвес. Алаа камалгалды болур
ужурут бис. Хары-даа хир-
лит өске бугулулар-биле хо-
луктагыг сугу арылаан, оңу
бугулуларын, заводтар-
нын херектежине, азы-чеме
ажылап болурунч арыла-
рыг өртөм-шичиле институт-
тар илсеп турар.

Бо талды биле хамык пе-
доголор Москва ССР-де бар.
Ол республиканын херези
алаанда суулар өске бугу-
лулар-биле холуктагыг, амы-
чанга илсеп кылдыр ажы-
латтынар. Чокта чаа алаан-
дында чүдүл ажиткан. Сугу
соңаажа соңаары.

Моон соңгаар алаан-дында
аажыны өртөм-шичиле алаан-
дында физика институтунун
спиналисттерин сапал тур-
ны-биле алыр. Ажык чок
эвес ажит. Хары алаан-ды
аажы суу ол арга-биле

Соңаажа херези магнитке
сугу кулуп алыр. Бичип ша-
риктөр-биле ону магнит шөлү-
күзү дуза-биле соңаар. Ыч-
ан холукмак бугулулар-биле
аажылап турар. Ам ол суг-
ларын ажиткаан калбарын
оңу ижериле база херектег
берген.

Сугу магнит-биле ажиттар
арга хоорайлар болгаш суур-
ларын, тарза-ногаа шарты-
ныг суг-биле халыктыктын
ажылыныгга үлүг куртамыр
болган.

Чес копейктын орнунга
Ленинградта харылдаан
өртөм-шичиле институтунун
түр сабырын лаборатория-
ларын бирезинге чек ко-
пейк чокка ажалдан турат-
тефон-автоматты чогааткан.

Ол чаа чүдө чек копейк
каан кирир дикыг орнунда
бичип кертон сазын үтүгөн
чир бар. Ол сазыннык дуза-
зы-биле телефон харылдаан
каш-даа катал чорудуп болур.
Чугаа доостурга-ла, телефон-
нун компостери ажаа бир үтү-
өттүр шап турар. Ол сазын-
нык шөлүкүгө тивчеге че-
дир оң ажиттар болур.

Телефон — амыралы-
ныкты харылбас кезип апар-
ган, ималла-даа телефонга
чугааным кайы-хире үргүл-
чүлөр телефон станциянда
хамаларга чок эвес — деп,
лаборатория начальниги И.
Губернатор чугаалап турар —
Мун абыементтерден бир
үдө чүдө чек копейк чуга-
лажыныктын ол халыктык
болуп, аргасыздыкта «эя-
н»

ИТТИРИГНИН КАДЫР ЭРИИ

Чезер харыг Даба боду-
биле чугааажар чачыдаг
боду берген.

Сеткилин хай дивес бол-
ла, тирек өртөмчөй дүгү-
зүлүп күштер х-өөй. Алаа
күлүл-даа кижин азымалы
болулар, Кырым хээрге, ута-
нын келер-дир, чүвенин
хелтү кижин ам кайын чазар.
Назырал улгаларга шиды чү-
вези чадаас, анылаа кылып
чорай частыргаларын безин
менз эртин-дир. Частыргалар
бе аи ол ичинде? Хайлыг чү-
ве, айттирил-ле болган. Ычан
үчөн шаа харыг турдуу.
«Дукту-боран» улаж элсеп,
дүгүзүлүп анык кыс дукту-
гү бажым чир чөккөдү.

Мынды болган чүвек иргин.
Шюла туудун үлүсү тууду
кылдыр чарлаар. Алаа үлүш
кадыг тургаш, анык эмчи
кыс-биле төгүгө ол таварыш-
кан.

— Келгеш, шайдан аас деп.
тер саялар бе, акый? — деп,
салгытта ааз эстеп турар чу-
га.

га пөс пластынг, долу эл-
ханыг хейин үш оң ку-
лаанга халыкшылаа соңуур-
гал-биле амылаан.

Хоюг үш, чыгыг дүлүмү-
рүт — ауулаазын база соору-
зүлүп күш. Кыстыг ынылаан
аажылап кээр турар көрүжү-
ге алыр хайга база таварыш-
кан.

«Конкут хугбала мага-бот-
ту» — деп, ол бодун чектен
тура-даа, оон азыралы ча-
даан. Ужур билбес ийн чре-
кын одунга өртөмчөй кыта-даа
күзөчиг эвес, кыс өске чөре
чоруй барган. Орталыгы алы-
ры-биле Даба мичан тайгага
халдып үлүн келген. Аи-меп-
биле сүрүлү, бодун алаакты-
рага-даа, оон хонун чиктөөн.
«Дукту-боран» чириптер
чаккалы» дээр кадыгынын
көрдүбей шап болган. «Ала-
га келбе, бээр ие башпа» —
деп, кадыг чарлык болган.
Өггө хонар хамалык, оле
кыска бергеден. Эркин аи-
кан сугта, эер алган айтка

ажык херезин ээи дөмөй-
лөшкөн.

Өт-бүленин чыгыг байдалы-
нын дүжүл кезин үр-ле ма-
наан. Чайлаага алынып
ижар-чирин үстү берген боор
эвез, бир даалык иштен хо-
таранын арып элсеп, эркин
чанынга бир катал дүжүл
илсеп каан. От-көзү үстү бээр
ийин эвез, шары чүгү мичи-
гы эртен халлаа азынга
бир дүжүлген. Аи-меп-биле
кадыгынга-даа байдал аарын
болгаш берге болу берген,
ажы-төл азыны сактып тур-
ган.

Чай мырдай эртин ораан.
Аалдарын башкыны күзө-
жө көжө берген. Шылаан
кужурин сагынан мал-магын
бичип бажы куу чүткүч а-
паган. Бир эртен өн дегерин
көөргө, адектө чачыс-даа хой
артпаан болган. Өггө кирип,
чугаа кылдырылган кымыл-
дындын. Хою ол илсеп
торуп каан. Истен хээрге,
чачыс-даа аалын малынга

хойлар каттышпай, чайлаага
келген эри оруу-биле байды-
кы болган. Таан баштыг улу-
г хой баштап ораан, шала
мелгелерин үстү бээр, ол
мелгелерин хукун, бажын
дооп чорайын. Ээи истен
билсеп аи, чүрө саргаан. Хой-
ларын илсеп Дабын чыгым-
чалыкты кара туртга ак-
кылыг. Хою туртга хонган,
«Аз бөзүн аи хөзөр болган».

Кадырлай дүжүл, бөгбө-
лаа ману дир чөре ирай
берген, бугулулар хондо
доп, чайлаага дайыны сүрүп
алган чөдө келген. Кадыг
хончө көргөш, өртөм-шичиле
аажылап, аргалык-биле сугулу-
лаан, кыргыш, бажын чал-
ган, кыргыш-биле ойнап
каалган. Өт-бүленин алаакты-
гыг соңуунга чыгыгындагы
өртөш, каралык аажы сым-
ты бергенде бичип митпаан.
Сагынта уруларын алаан-ды-
ла барган.

А. МОНГУШ.

НЕРУ ДУГАЙЫНДА

Совет Эвиле болгаш Ин-
диянын экин мастеровини
тиргитири документалдыг
кинофильмде Дажаахара-
ла Нерун амыралы-чурт-
кагаларын болгаш ажал-
чорудулаанын дугайын көргү-
зүп турар. Оң көргүзүлсө но-
ябрь 5-те Москвага эртин Д.М.
Нерунун «Мон амыралы»,
«Индияны ажиткаан» деп чо-
гааларын оон чагаларын
болгаш чугааларын кинонун
кол үндөйин кылдыр амы-
лаан.

Төрүн чурттуу кааарын-
пас чорун ээи индий чоңун
демселенин төгүзүп, соңаа
чаргыларын оруу-биле
аажы куруенин баштайгы
башынын кинода көргүсөн.
Совет Эвиле-биле кады
ажылажымын, социализм-
нун баштайгы чуртуну дү-
жугатын ажаллаарын чүгү-
лазын Д.М. Неру чыгып чо-
раан.

Алаанын дугайында Инди-
я Гандини сактышынын
экранда база кыргын. Оон-
биле интерактуну фильм тир-
тыр болук өрткөн чылып
кылган.

КЫШКЫ СООКТУН БУДУЗУНДЕ

Бүгү дийг амытаннарга кыс
сагыш човангыр ие. Шаг-үеи
ол чөптү ажаллап, чүпү-даа
хол чадаа байдалга таварыш-
тырбай, келер чылын ча-
нында чаа амыралы, катал
өтүп келер кылдыр бойдууш-
көтүр.

Кышкы соокут бугузу —
арга-арыларын болгаш хо-
ш-шадарын чирлик амытан-
нарын амыралында, бугу-
дус-байдалында болгаш аа-
жы-чачынарга улуг өскөрү-
белерин болдуруп дойлууш-
күшүт үе. Ырак аян-чорукте
— чыгыг оранжарже, аажы хун-
гун чурттарже чамдык куштар
ужулар, доңат дүшкүгө,

кемнер болгаш халдарын кы-
дыгы чакталып доңатлы-
же чедир олар шуужар. Өдү-
ректөр, куулар, черлик кастар
адактын сөөлүгө чедир ар-
тып, төрөн черин каан чааай
ырап чоруурлар.

Эң ажиттылар чурттар
кырин септеп, чок бола ону
шуут чаартып, чыгыг кылдыр
белеткен алыр. Морук суг
бола үнгүрүп аажы кылдыр
кылыр, эрчи чылынын ары-
лап-ашташ, чымчак, кургаг
бүрүлөр, чөкөр-биле дөжөн
салып алыр.

Алар болгаш куштар чы-
лын үелеринин аажы-биле дү-
гүнү өчүп солур. оларын

чир даямдар, өрт-сиген үр-
елерин. Куудулар бугулар-
биле «скелеттар» кылып а-
ган боор. Чөмөгү шыныры
баскыраады дээр олар шы-
галарын суг алаага туулар,
олчө канал орутарын кы-
лып алган болур. Норкалар
чайгаар бүткөн соодуучуларга
дой башкылар, пагалар үт-
терин, өске-даа өмөмөрня үт-
теп алган болур.

Аажы, морук, чара-чечен,
өргө, тарбаган чер караа
бар шаа-биле сөмийи алыр.
Олар чыгыг «ажынынга» бугу-
дун чыгыг аажы эртинер-
лер.

Чамдык аи-мептер, араатан-
дар, куштар чөм тыл кыны-
биле аажы үдө «башкылыг»
турганын үтүп, чачыс чөре
эвилелдеж бээр. Демин саа-
кан төвө тулуп чир деп чүвө
ол-дур ийн.

Амдайгынын аялгалары

Эмчилерин аажыгалында
Харыкта неврология бо-
гаш психиатрия институтун
эпидемиология сапал тур-
ны-биле алыр, нас-биле эм-
чилерге аажылап турар херек
биологтүр чөдөрлөр телеви-
зориун дуза-биле көрүп бо-
лур. Шинчилер үдөндө
оларын тодартканы болза,
аарыг тыгты бергенде ке-
нтий каракы көзүбөс үчө-
токтары инфра-кымы херес-

демениннирени болдуруп ту-
рар.

Телекран-биле дер-
тиген телевиор дугаалаан —
деп, медицина эртемнирени
кандыла О. Бутенко чуга-
лап турар. — Кижини мага-
бодула температура зона-
ларын хуулааланы өөрөндө
ону ажитлап турган чөв бол-
гай. Оң дуза-биле кыды-
кылаан байдалын өскөрүлү-
турар участоктарын тыгар ар-
га конкут эгит болуп турар.

Таарымчалыг үтүл болза,
аарыг оранжар, организмин
чыгыгты чөдөрлөр-биле хол-
башка чөдөр кырып келер.
Аарыг бугурун «сыласта-
ры» база аажы-аажы болуп ту-
рар. Аарыг эвес кижини
«сыластары» шуут чок бо-
луп турар.

Аштакчы:
— Дарга, дарга! Оттуп
көрүнер, өөрүнер шууту
чаныпты: аажы шагы
доостур чыгаан-дыр.

«Монгүлук» гостиницага по-
карлар, деп азыр, аажы чур-
аажыларын, чурдурктулар,
илердекилер негеттин тур-
рар.

«Монгүлук» адреси: Кы-
таа хоорай, Кошкетово кууду-
чуу, бажын №1, кабин-
ет 111.

«Каа-Хем» кинотеатрга ки-
номеханиктер дары негетти-
ни турар.

Автомеханиктерин, секре-
тары машинакчаларын, «А»,
«В», «С», «Д», «Е» катего-
рияны чолачыларын, радио-
дегастерин кезикчү кура-
тарыга өөрүлөр куузиерия
ДОСААФ-тин Кызыла кат-
тыктын техниктиг кылаа ка-
та тур.

Кинзалдер 1984 чылдын но-
ябрь 10-да эгелээр.

Секреты машинакчаларын
хунууску курстарына өө-
ренини куузиерия база ча-
лап турар. Кичээлдер 1984
чылдын ноябрь 12-де эгелээр.

667000. Кызыл Шетиники болгаш Крайнеко куудучуу бажын №3. Телефоннар: редакторун 2-24-63, редакторун ораакчыларын 2-25-24, 2-25-54, хары-
салгалыг секретарын 2-25-35 секретариаттын 2-23-35 партияны амыралы болгаш үстүр канцелярияны 2-31-75 проаганга болгаш совет тургучтү кан-
целярияны 2-27-13, чага канцелярияны 2-41-27 информация канцелярияны 2-20-60 канцелярия канцелярияны 2-23-54, көдө аажы-аажы канцелярияны 2-21-47 корре-
торларын 2-27-41 бухгалтерияны 2-12-45 солун келбей барганга 2-32-75 телефонне долгаар.